

AZ ANYA ÖLELÉSE

– Radnóti Miklós kereszténysége

„Mihez kezdjek? Anyába volna visszamenni jó! De Anya meghalt.”¹ Negyed nyolc, április három, ezerkilencszáznegyvenegy. Egy magyar-zsidó költőből szakadnak papírra ezek a sorok. A kétségbeesés veti ki belőle. Mégis: mennyire nem véletlen, hogy a nyugalom- és biztonság-vágy épp-így nyer kifejezést. A kép végigkíséri a költő életútját. 1939-ben, amikor a konkrét személyes fenyegetettség érzéséről még nem beszélhetünk, naplójában a következő bejegyzés áll: „Ma észrevettem, hogy mennyire szeretem az átjáróházakat. Ha nem is rövidíti az utamat, ha süt a nap, akkor is átmegyek rajtuk. Jó egy kicsit visszamenni az anyaméhbe, – pihenni.”²

»AMIRŐL CSAK VERSET LEHET ÍRNI...«

Valahol mindannyiunk lelke mélyén ott villózik az örök emberi visszavágyakozás a születés előtti életünkbe. Hisszük vagy nem hisszük Ferenczi Sándor elméletét az intrauterin mindenhatóságról és a születési traumáról mint szorongásaink ősképeről; de legyen a magzati lét szimbólum, és a vágy és a kivettség létezése egy Édent nélkülöző világban kétségbevonhatatlan.³ Ahogy azt a pszichoanalízis mellékösvényeit járva Baudrillard is eszünkbe juttatja, minden körülmény záruló tárgy – barlang, lakás, ház stb. – végső soron anyai jelleget kap.⁴ De az otthon-levés érzése ritkán hat a ráébredés megrázó erejével és a visszavágyás, ha a racionalitás partjára vetődik is tudatunk mélyrétegeiből, csak kivételes esetekben sűrűsödik alakatlan nosztalgiából a kín keményen koppanó kövévé. Csak a meg- és kifosztottság határtalan fájdalma, a hiány véglegességként való átélése az, ami jelből tárggyá teheti a szót; csak az olyan elszakadás teremthet sorsot, ahol a megkapaszkodás mindig is egy karnyújtásnyi távolságra volt.⁵ Ebben a karnyújtásnyi űrben kezdődik el (vagy nem ér véget), hogy a gyermek végleg gyermek marad. Ebben a senkiföldjében foganhat meg a művész-identitás csírája is.

A művész önkéntelenül elárulja gyermekességét. A szerzetes csuhája vagy a világfi álarca alól egyaránt fölfedi arcát egy futó simogatás vagy átfutó mosoly idejéig. Megjelenési forma és lelki minőség tekintetében egyaránt végeérhetetlen az átmenetek sora; amivel azt is állítjuk, hogy a gyermekiség nem szükségképpen patológiás. Az egyik szélső pontot csupán az alkotás játéka jelenti. A másikon a definíciók kimondása áll. A meghatározás sokszor elhatárolódás, a Másik-ra, a Mások-ra vonatkozik. Nem az Én gyermekése van kimondva, hanem a felnőttek jelennek meg minduntalan *Mi* helyett *Ők*-ként és a felnőttiség természetes *állapot* helyett megalázó és bántó *kényszerként*, *felismerésként*.

„Ez a négy ember itt az újságból először a gyászje-

lentéseket és a házassági híreket olvassa. Nevetve kérdem: miért? Hát részvétet hogy kíván az ember, vagy hogy gratulál az üzletfeleinek? Javíthatatlan felnőttek ezek!”⁶ Érdemes fölfigyelni rá: az utolsó mondat más-ként alakul, mint ahogy elváránk. Olyan jelző (javíthatatlan) után következik a „felnőttek” szó, ami a „javíthatatlan gyerek” szókapcsolatban megszokott. Ez okozza a teljes jelentésváltozást: ironikus ítélet lesz egy egyszerű (tréfás) kijelentésből. Kénytelenek vagyunk a jelzőre odafigyelni, s a szókapcsolat sugallta végérvényességet és a benne rejlő elítélést komolyan venni. És megtörténik a lehatárolás is: „ezek”. Más: „A villamosban egy férfi ül le mellénk és egy kisgyerek. Szabad a jegyet? Egy *felnőtt* és egy gyermek... – nyújtja a pénzt a férfi. *Felnőtt, felnőtt*... ez az öntudattal vallott állapot megzavar. Még most is hallok a hangot. Én is ilyen jeggyel utazom. Én is *felnőtt* vagyok? Jaj! Jaj, jaj!”⁷ Más helyen azt is megtudhatjuk, hogy a költő miképpen próbálja gyermeki reakciókkal kompenzálni a számára esernyő képében megjelenő felnőttességét. „Délelőtt bőrig áztam, délután vettem egy esernyőt. Harminckét éves koromban, életem első esernyőjét. Kissé megvetettem magam és szomorú voltam. Azzal lepleztem szomorú és megvetett felnőttésgemet, hogy büszkén mutogattam az ernyőt boldognak, boldogtalannak.”⁸ Az *Ők* világával szembeni dacot azonban a gyermekben a felnőtt világtól való félelem kíséri. A felnőtt a komoly szinonimájává válik – az érzelmek, a gondolatok és a tettek mind súlyossá válnak; a felelősség „komoly felelősség”, a bűn „komoly bűn” lesz. „Ugyancsak 13 és ugyancsak péntek. Szörnyűség. »Felnőtt« dolgokba keveredtünk.”⁹ Míg a fönti idézetek felnőtt világgal való szembehelezkedésről és meg nem értésről árulkodnak, addig a versekben a gyermekkel *azonosul* a költő.¹⁰

Paradoxon? Könnyen marad örökre gyermek, akinek nincsenek szülei. Mert nincs kihez fölőlnie. Radnóti saját maga által „katasztrófális”-nak jellemezett gyermekkorai mindenki előtt jól ismert történet. „Az anyámat nem ismertem, az apámra valójában alig emlékszem” – írja.¹¹ Tizenegy évesen veszíti el édesapját, s az *Ikrek hava* tanúsága szerint ekkor egyszerre két anyát is elveszít, mert az asszonyról, aki anyjaként nevelte, megtudja, hogy nem vér szerinti anyja, s így az megszűnik számára anya lenni, s mert édesanyja, immár tizenegy évvel testi halála után, a gyermek tudatában is halott lesz. S újabb három év telik el, amikor az egyetlen megmaradt biztonságos és szilárd családi kötelék, a testvéri kapcsolat, amely eddig Ágit jelentette, kötelékből fojtogató kötéllel vélik: kimondatik a születéskor meghalt ikertestvér titka. „S akkor elkezdődött valami, amiről csak verset lehet írni...”¹² Az *Ikrek hava* megírásának idején Radnóti már tudta, hogy a vélt vagy valós gyermekkori árvaság, elcserélt-

ség, eladottság érzése sokszor a művész-identitás kialakulásának talpköve. Az ilyen művész részben örökre az marad, aki az élmény közvetlen átélésének idején volt: szüleit elvesztett és szüleit kereső gyermek. A szülőket háromféleképpen találhatja újra meg: egy szimbolikus világban (művek, transzcendencia stb.), más „felnőttekben” és a halálban.¹³

»FIÚ KÖSZÖNTI APJÁT«

„Egyszer, évekkkel ezelőtt nem találtam az apám sírját. Dezsővel voltam, várt rám, a temetőirodán nem kérdezhettem meg. Eltévedtem. Leteszem egy idegen sírra a virágot, – gondoltam, de egyik név se tetszett. Lassan mentem a sírok közt, majd ideges lettem. Erre leteszem, mindegy a név! és a sír mellett ott volt az apám sírja.”¹⁴ Radnóti kevés, apjához fűződő emléke közül hármat oszt meg velünk a *Napló*-ban és az *Ikrek havá*-ban. Ezek közül az első az apa távollétével kapcsolatos, nyolc-kilenc éves kori élmény, a második az apja halálára, a fönt idézett pedig a már halott apára vonatkozik.

Az *Ikrek havá*-ban Jean meséli el azt a történetet, ami a *Napló* tanulsága szerint magával Radnóttal esett meg.¹⁵ Jean tehát Radnóttal, Claire Ágival és Jacques bácsi Halász bácsival azonos. A történet röviden a következő: apa nincs otthon, anyához megérkezik Jacques-Halász, a házi barát, a gyerekeket lezárt ajtó választja el anyá és a bácsi kettősétől, de a nagyobbik így is megsejt valamit a titokból, s abból, hogy apa miért nem szereti a bácsit, aki „segíti” a családot. S a csattanó is azonos mindkét változatban; évekkkel később egy nőismerőse azt mondja a már felnőtt Jean-Radnóttinak: „talán az a baj, hogy az anyám sosem csalta meg az apámat!”¹⁶

A történethez következő négy megjegyzés kíváncsok: először is a történés idején Radnóti még nem tudta, hogy „anya” csak a nevelőanyja; másodsor az, hogy a képet ilyen élességben őrizte meg az emlékezet, igazolja az élmény súlyosságát. Talán nem tévedés kimondani, hogy az élmény egyik összetevője az apa és az anya tekintélyének csorbulása és a beljük vetett bizalom megingása volt. Harmadszor: amikor Radnóti tudomást szerez arról, hogy valódi anyja a szüléskor meghalt, ez lehetőséget ad arra, hogy nevelőanyja szeretett, de ambivalens képét egy „szepőlten” anya-képpel cserélje föl. És végül: nevelőanyja kapcsolata feltétlenül olyan irányban is befolyásolta apjához való viszonyát, hogy az apára irányuló gyermeki féltékenység a bácsi személyében új (és megvallható) tárgyat kapott, az apa pedig kijátszottsága révén fia sorstársává vált.

Ahhoz, amit az apával kapcsolatban az *Ikrek havá*-ból tudunk meg, hozzátenni nem sokat lehet. Az apa halála alakította úgy az élettörténetet és indította el azt a lelki folyamatot, hogy a gyermek Radnóttól kirobbant a felismerés: „Teljesárva vagyok!”. A felnőtt, versben, ugyanezt így fogalmazza meg: „meghalt apa. S meghaltak sorra mind”. Ahogy az *Ikrek havá*-ban mindig, itt is érdemes figyelni az időrendre. Az apa halálának átélése megelőzte az anya és az ikertestvér halálának tudatosodását, holott a halál-eseménye tényleges sorrendje fordított volt. Az apa – vagy legalábbis annak halála – válik vétkessé abban, hogy a gyermek

teljesen magára maradt. Ezért a reménykedés és a szemrehányás együttes hangja az ikerszülés titkának megtudásakor elhangzó kérdésben: „És apa?” és ezért is ismétlődik makacsul a versekben az apával kapcsolatban egyetlen kijelentés: meghalt. Radnóti magán-eposzában a halott elsősorban az apa epitheton ornansává válik; Apa és a Halál véglegesen összekapcsolódott. S elkezdődött az az öntudatlan apakeresés, amelynek során „egyik név sem tetszett”.

Radnóti gyámja, Grósz Dezső, nem töltötte be az apa helyét. Megharcolatlan felnőtté válását József Attilához hasonlóan Radnóti is döntő ponton – a költészet területén – a „tanáros” Babitscsal vélte végre megküdeni. A tisztelet és a dac kavargásának tisztuló folyamatát vissza lehet követni a *Napló* bejegyzéseiből. Az ezerkilencszázharmincnyolc megjegyzéseket: „Az a dög Babits!”¹⁷, „Az agg koszorús nem szereti a kényelmetlenül »nagy tehetségű« fiatal költőket”.¹⁸ Ezerkilencszázharminckilencben már legalábbis semleges hang váltja föl: „Babits Amor Sanctusának tanulmányát olvasgatom”¹⁹; és amikor Babits Babits megváltoztatja Radnóti egy verssorát a *Nyugat*-ban, a fiatal költő már engedékenynek mutatkozik: „dühösít és elgondolkoztat is. Jobb lenne így?”²⁰ Egy ezerkilencszáznegyvenegy megjegyzet már azt mutatja, hogy Radnóti teljesen Babits mellé állt, sőt, az „agg koszorús” helyett ő félt az elődökben testet öltött költői értéket: „nem a tekintélyen esik csorba, – a költészetben!”²¹ A beteg Babitsnál tett látogatás leírásakor Babits már Mihályként szerepel, ami egyértelműen jelzi a viszonyváltást.²² Bár Radnóti sohasem lett – saját szavaival – „bizalmas barátja” Babitsnak, Babits halála mégis olyan mélységéig kavarja föl, ahogyan csak közeli hozzátartozó elvesztése rázhatja meg az embert. „nagyon magánosnak érzem magam.”²³

A gyermekkorától árva Radnóti számára a rokonság szükségképpen mindig választás kérdése volt. „A *családunkban*, most hogy írom, hogy én is csodálkozom. *Család?* sokat törődtem, sokat törődöm velük. Mert véletlenül *rokonok?* Mi az a rokon. Ki az? Akit én nevezek annak.”²⁴ Talán bocsánatos bűn, ha a következőkben a szokásosnál kissé hosszabban idézem a *Napló*-nak azt a részét, ahol Radnóti előszámlálja választott családját. „A Kazinczy-képről csaknem mindegyik »nem bennfentes« látogatóm, de az Aranyról is sokan (nem a közismert, népvé stilizált arc) megkérdezik: »a nagybátyád« vagy »a rokonod?« *Igen*, – felelem ilyenkor, Arany és Kazinczy. S valóban nagy- vagy dédnagybátyáim ők. S rokonom a hitétváltó Balassa, az evangélikus Berzsenyi és Petőfi, a kálvinista Kölcsey, a katolikus Vörösmarty vagy Babits, avagy a zsidó Szép Ernő vagy Füst Milán, hogy közelebb jöjjenek. S az ősök? A Berzsenyi szemével látott Horatius éppúgy, mint a zsidó Salamon, a zsoldáros Dávid király, Ésaías vagy Jézus, Máté vagy János, stb. rengeteg rokonom van. De semmi esetre sem *csak* Salamon, Dávid, Ésaías, Szép Ernő vagy Füst! Vannak távolabbi és közelebbi rokonaim.”²⁵ Hatalmas irodalmi családfa rajzolódik itt ki, de ez a rokonságérzés *csak* irodalmi. Az ősök és rokonok keresése az irodalom területén egyoldalú érzelem. Radnóttinak „élő” kapcsolatra is szüksége volt. Az „atyai barátság”, ami Babitscsal nem sikerült, nem sikerülhetett, egy másik – nem-árja és / de katolikus – költővel teljes mértékben megvalósult. Radnóti

Sík Sándorral való viszonyának alakulásával kapcsolatban nincs tudomásunk komoly válságokról, konfliktusokról.

Talán csak egyetlen esetben sejlik föl valami, ami emlékeztet az apa-fiú kapcsolatok ambivalenciájára; egy névelvétési eset kapcsán, ahol kíméletlen, de kitérő pszichoanalitikus elemzéssel szublimálódik Radnóti agressziója.²⁶ Radnóti és Sík Sándor kapcsolata a szegedi egyetemen kezdődött, és már ott túllépte a foglalkozások szűkös idejét és elmélyültségét. „Munka Sík Sándor »privátszemináriumában«, négyen dolgoztunk, teázva a nagy professzor lakásán, Baróti Dezső, Ortutay Gyula s Tolnai Gábor. S. S.-nak sokat köszönhetek.”²⁷ Hogy az idézet utolsó mondata nem csupán a szakmai, hanem az emberi segítségre is vonatkozik, azt barátságuk későbbi alakulása bizonyítja. Amikor az *Újmódi pásztorok éneke* című kötet kapcsán Radnóti ellen vádat emeltek a vallás és a közszemérem megsértése miatt, Sík Sándor volt az, aki kiállt Radnóti mellett. Ezt a tényt döntő fontosságúnak kell tekintenünk, hiszen Sík itt úgyszólván hivatalosan föl vállalta Radnótit és költészetét. S hogy a vállalás kölcsönös volt, azt jelzik a közös beszélgetések – egyebek közt a Bibliáról²⁹ –, a kölcsönös versfelolvasások³⁰, a közös munka Sík Sándor kötetén³¹ és Radnóti *Ikrek havá-n*³². A Bibliával kapcsolatos beszélgetések jelentősége különösen nagy, hiszen bizonyára Radnóti sajátos katolicizmusának egyik gyökerét jelentik.

A két költő közötti viszony hangvételének jellemzése helyett álljon itt egy levélrészlet: „Mélyen tisztelt Professzor Uram, ne haragudjék, hogy levelemmel zavarom, de nagyon régóta megszoktam már, ha bánt valami, ha nagy öröm, vagy nagy méltánytalanság ér (ez utóbbi gyakrabban fordul elő), akkor Professzor Úrhoz fordulok, Professzor Úrral beszélgetek. Ilyen beszélgetést pótol ez a levél is. ... Mélyen katolikus léleknek tartom magam, talán Professzor Úr is annak tart – íme a kérdés...”.³³ A kapcsolat tartalmi összetevőit illetően sem kell találgatásokra hagyatkozni. A lényeges mozzanatokat maga Radnóti foglalja össze *Köszöntő* című versének utolsó strófájában:

Társát köszönti most a gyermek,
lélek a leket, aki eretnek
hadak között hűségre példakép;
fiú köszönti apját, egy hitvány
korban lelkéhez hű tanítvány!

A strófa négy különböző szinten fogalmazza meg a két költő viszonyát. A versben korábban leírtakból adódóan – „költőnek nincs kora” – a legáltalánosabb, ilyen értelemben a legmagasabb, szintről indul, hogy elérkezzen a legkonkrétabbhoz, s egyben vissza is kanyarodjon az általánosabb szintekhez; ezzel a gesztussal mintegy azokat is konkrét közelségbe vonva. Konkrét és általános játéka, ahogyan azt vélhetőleg az elemzés bizonyítani fogja, magukon az egyes szinteken belül is szerepet játszik. Ezért már itt megkockáztatható az állítás, miszerint a vizsgálódás tárgyaként szereplő négy meghatározás *nem* metaforikus. Az első szinten („Társát ... a gyermek”) a két fél egyaránt gyermekként definiálódik, s ez legkevesebb három síkon nyer értelmet. A vers egész kontextusából adódik a „gyermek” bibliai jelentésben való használata,

amennyiben Isten előtt minden ember gyermek. Másrészt a szövegösszefüggés megengedi a „gyermek” poétikai toposzként értelmezését is: a költő egyszerre „gyermek még ... és újra régi mester”. Harmadszor, a személyes élet oldaláról, a „társ” kifejezés a *testvér* fogalmát asszociálja – gondoljunk Radnóti halott iker-testvére –; e testvériség más értelemben már az előző két síkon is ott bujkált, s itt átvezet a „metafizikai” (teológia, költészet) szintről a közvetlen emberi kapcsolatokhoz: „lélek a leket”. A lélek mint az általános emberi kifejezője még visszautal a bibliai képzetkörbe (ezt a vers utolsó sorának már említett visszanyúló mozdulata is megerősíti), ugyanakkor kihangzik belőle a „rokonlélek” jelentés; és a definíció folytatása („aki eretnek hadak között ...”) egyértelműen mutatja, hogy a *lélek* kifejezés nem utolsó sorban minőségfogalomként szerepel. A harmadik szinten („fiú köszönti apját”) a kapcsolat érzelmi és kauzális aspektusa fogalmazódik meg. Az első szinten megjelenő egyértelmű mellérendelést („Társát ... a gyermek”) és a második szint mellé- és alárendelésének keveredését („lélek a leket, aki ... példakép”), itt váltja föl a tisztán alárendelő viszonyulás; az apa az, aki „létrehozza”, „megteremti” a fiút – ez a kapcsolat egyirányú összetevője. A negyedik szint egyrészt – életrajzilag is – a kapcsolat legkonkrétabb meghatározása. A (szintén alárendelő jellegű) tanítványi viszony azonban ennél többet jelent. Az egész vers fényében értelmezhető a teológia és a költészet síkján is. Ezzel a visszautalással hozza közelségbe az előző három meghatározást, és oldja föl egyben az alárendelést egy magasabb fórum előtti mellérendeltségben, ahol apa és fiú egyaránt „hű tanítvány” az isteni(?), az emberi(?) vagy a poétikai(?) szubsztancia előtt. A „lelkéhez” kifejezés formailag is tükrözi ezt a dialektikát – a hűség egyformán vonatkozik a vers szerzőjének saját lelkére, a „mester lelkére” (v. ö. az idézett versszak második sora), és a lélekre általában.

Sík Sándor személyét több dolog is mintha determinálta volna az apaszerepre. Saját gyermekei nem lévén, minden apai érzelmét tanítványaira, fiatalabb barátaira vihette át. A levélrészletből és a versből egyaránt kitérő, hogy Radnóti apafunkciókkal ruházta föl (pl. tanácsadás, ill. jóváhagyás gesztusa, tanítás-nevelés, segítségnyújtás, „példakép”, „tapasztalt bölcs”, „régimester”). Az érzelmi azonosítást megkönnyíthette az atya (mint pap) lelki konkretizációja atyává (mint apává). Érdemes fölfigyelni arra, hogy Sík Sándor mellé a Radnóti-val való kapcsolatában mindig anyai princípiumok is rendelkeznek: professzorként az *alma mater*, papként az anyaszentegyház fogalmával forrhatott össze Radnóti tudatában. És itt – visszautalva a levélre – megkockáztatható az a megjegyzés, hogy ennek az apacserének (pontosabban rátalálásnak) minden bizonnyal köze kellett, hogy legyen Radnóti váláscseréjéhez (a katolicizmusra való rátaláláshoz).

»ANYÁHOZ, ANYÁHOZ...«

A Sík Sándorral való kapcsolat leírásával nagyot ugrotunk előre mind a szubjektív, mind az objektív időben. A paptanárnak csak belépett azon az ajtón, amit már korábban megnyitott Radnóti lelkének a Krisztus-élmény.³⁴ Ezzel kapcsolatban H. Barbusse könyvét

szokás emlegetni; nem szabad azonban elfelejteni, hogy bármilyen dolog, esemény stb. – pl. egy könyv elolvasása – a legkülönbözőbb módon hat a legkülönbözőbb emberekre. Akiknél valami valóban élménnyé válik, ott feltételezhetően egy – a potenciális élménytartalom és az Én közötti – kapcsolódás fölismeréséről van szó.³⁵ Ez a kapcsolódás Krisztus személye és Radnóti között a sorsazonosság fölismerése vagy megsejtése volt.

Azt az életet érezzük sorsszerűnek, amelyet éppúgy meghatározhatunk a kezdet, mint a vég felől. Mert a sorsszerűség lényege talán éppen az, hogy az Egész van jelen minden pillanatban, és maga az egész éppúgy egy és megbonthatatlan, mint a Pillanat. „Kicsoda az én anyám; és kik az én testvéreim?”³⁶ – szól az első kérdés, az eredet kérdése. S bármikor elhangozhatna a válasz: „Mint Krisztus vonulok, kibontott inggel, vérző mellel.”³⁷

A születés és a gyermekkor rendkívüli körülményei, az „előjelek” azok, amelyek az első kapcsolódási pontot jelenthetik. A „krisztusi kérdés” sajátos identitáshelyzetre vonatkozik; a *kívül* identitása ez, a *már-nem-é* és a *még-nem-é*. Innen sarjad ki a már említett rokon-ság-fogalom, amely a tudatos választáson alapul a vérségi kötelék helyett. A *kívül* helyzetére épült identitás és a mártírsors elválaszthatatlanul kapcsolódik egybe. A *kívül* nemcsak kítaszítottság, hanem kiválasztottság is.³⁸ A kívül-levő ember minden pillanatára igaz az *áldozat* dialektikája: „és támadok fel Krisztusként”.³⁹ Krisztus alakjának ikonológiai értéke miatt csupán a név megjelenése elég ahhoz, hogy még a látszólag „idilli” verseket is átszínezzék:

Huszonkét éves vagyok. Így nézhetett ki ősszel Krisztus is ennyi idősen; még nem volt szakálla, szőke volt és lányok álmodtak véle éjjelenként!⁴⁰

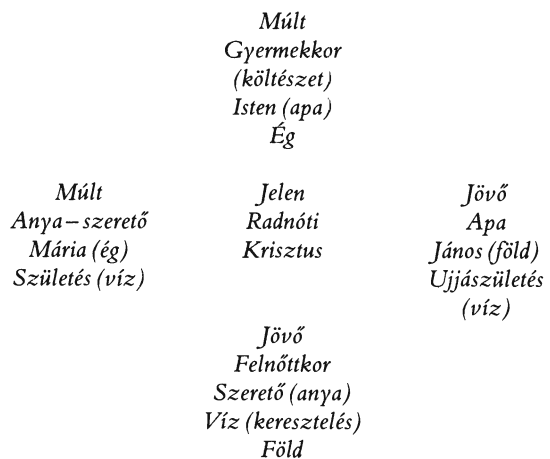
Krisztus alakja Radnóti számára a zsidóságtól való elszakadásnak is képévé és előképévé vált.⁴¹ Itt érke-zünk vissza az eredet kérdéséhez: Krisztus – a Fiú – Atyát és Anyát feltételez. De, ahogyan a gyermek Radnóti esetében is, az apja nem az apja és az anyja nem az anyja. Ahogyan az anya elvesztése nagyobb traumaként érte Radnótit, mint az apáé, úgy az anya újbóli megtalálása is nehezebb és áttételesebb feladatnak bizonyult. A versek és a *Napló* megint csak más-más oldalról szolgál adalékokkal.

Az anyához (vagy anyaisághoz) fűződő versek egyik nagy csoportja az anya halálát próbálja lelkileg földolgozni.⁴² Ezekre a versekre következképpen a múlt felé – egy tudatosan meg nem élt anya-gyermek *közös múlt* felé – való *visszafordulás* jellemző. Minthogy az anya az élete árán adott életet, a születés élményéhez szükségképpen *bűntudat* és a bűntudat föloldásának a vágya kapcsolódik. A születésnapoknak Radnóti életében kétszeresen kiemelt jelentőségük van: minden születésnap gyásznapi is egyben. Az ünnep tragikus módon visszanyeri így eredeti kultikus funkcióját: az engesztelésben jelenné lesz a múlt. Csak a kiengesztelt múlt igazolhatja a jelenlét értelmét: „hogyan jól van így, hogy *te* tudod, s hogy nem hiába élek én.”⁴³ De az igazolást mindig újra és újra ki kell vívni; de a kétségek

mindig jelen vannak. Radnóti így ír 1941-ben, amikor életkorát és addigi életművét más írókéval hasonlítja össze: „Nem fontos. Szégyeld magad. Harminckét éves vagyok, harminckét éve halott az anyám. Érde-mes volt? Már négy évvel többet éltem, mint ő. De hát akartam én?”⁴⁴

Az anya-versek másik csoportját szerelmesversek alkotják; itt az anyakeresés problémája a „szabályos” útra terelődik s a szerelmi kapcsolat lelki törvényszerű-ségei szerint kimondhatja a költő: „gyermeked is vagyok én, de felnőt, nagy fiad és szeretőd”.⁴⁵ A főt jelzett két verscsoport közös sajátága, hogy egy konkrét személyhez (anya, Fanni, más nők) fűződő múlt-vagy jelenbeli közvetlen kapcsolatot érint. Az ily módon értett physis világból az átmenetet a poézis világába – azaz a költött és/vagy közvetett kapcsolatok világába – az *Aprószentek* című versfüzér mutatja meg.

Az öt vers közül az első egy önarckép, a második Máriáról, a harmadik Keresztelő Szt. Jánosról szól, a negyedik egy gyermekkori emlék, az ötödik pedig egy életkép (vagykép). A versfüzér szerkezete plasztikusan egy *kereszt* formájában ábrázolható, amelynek egyik – vízszintes – szárát a Biblia idő- és kapcsolat-rendszere alkotja, míg a másik – függőleges szár Radnóti élettörténetéből épül föl. Az egyes verseken belül is állandóan oszcillál a bibliai történet az élettörténettel; Radnóti illuzórikus kapcsolatrendszere a reálissal.

Az *Arckép* című versben⁴⁶ egymásra kopírozva jelenik meg a huszonkét éves Radnóti és Krisztus képe. Az így megrajzolt lírai én kettősségéből adódóan a következő vers Máriája egyszerre Krisztus anyja és a költő anyja; a költő anyja és a költő szeretője. János, aki a keresztelés beavató gesztusa által ad új életet, apai princípiumok hordozója; ebben a szellemi minőségben Krisztus apja és Radnóti apja. Hogy egyértelműen szellemi-lelki összetartozásról van szó a (kétszer) három alak között, azt Radnóti megerősíti azzal, hogy fontosnak tartja kiemelni Jánosról: „Asszonyt nem ösmert sohase”. A szüzesség a három alak között összekötő kapocsá válik. A másik tengely egyik pillérét jelentő *Emlék* című vers a szimbolikus viszonyok kiépülésének magyarázatát rejti. „Akkor fordította el rólam egy isten a szemét!” – írja Radnóti megsejtve ezzel a sorsazonosságnak és a költészetnek egyaránt teret nyitó gyermekkori traumát. S a versfüzés utolsó darabjában

a megváltás profán és reális lehetőségét villantja föl; azét a megváltását, amit a szerelemben újra megtalált anya vagy a szerető nyújthat. Kézenfekvő az újjászülé-
tés-beavatás párhuzama a vízben álló János és a fürdőző
lány képei között. Egy beavatott és felnőtté vált, meg-
keresztelt Krisztus képe alatt egy beavatott és felnőtté
vált, megkeresztelt Radnóti vágyképe fogalmazódik
meg.⁴⁷ Az előző két verscsoporttal szemben itt már
a lélek időtlen idejében járunk.

A szülők újbóli megtalálása egy szimbolikus világ-
ban teljesülhet be maradéktalanul, hiszen ott mindkét
szülő egyszerre és összetartozóan lehet jelen. Ilyen
szimbolikus világ fölépülhet kizárólag a lelken belül,
mint az örületben, de készen áll már bárki számára is
a lelken kívül is, az irodalom (kultúra) és vallás (transz-
cendencia) birodalmában. Az irodalom területén Rad-
nóti nemcsak apákat, hanem anyát is választott magá-
nak. Kaffka Margitról szóló doktori disszertációjában
külön fejezte az *Az asszonyiség mint sajátos lélek- és for-
maalkotó elem*. Itt írja Kaffkáról: „Anyá, asszony és
művész. Ennek egysége foglalkoztatja.”⁴⁸ Radnótit is
ez „foglalkoztatta” Kaffkával kapcsolatban. Ezt is
magával vitte a temetőbe, amikor virágot vitt Kaffka
sírháza.⁴⁹

A tudatos vagy öntudatlan anya utáni vágyakozás
– illetve ennek sajátos útra terelődése – meghatározta
Radnótinak a képzőművészethez való viszonyát is. „A
Mona Lisa távoli anyám, egyik a sok közül, akik
választottak s akiket választottam, – megcsókolnám
a kezén és az arcán, megtérő fiú, mindig megtérő
fiú...”⁵⁰ Kedvenc alkotásai csaknem kivétel nélkül
nőalakokat ábrázolnak, vagy Máriát gyermekével
(Pollaiuolo: *Simonetta Vespucci*; Leonardo: *Mona Lisa*;
Leonardo: *Szent Anna nővér harmadmagával*; Lippi:
Madonna; Givanni d’Ambrogio *Mária-képe*; Pisanello:
A szüzesség allegóriája; Sváb festő, 1490 körül: *Jézus
születése*; Kovács Margit *Mária-ja*). E képekben vitat-
hatatlanul közös a *szüzesség-tisztaaság, az anyaiság* és
a *szakralitás* eszméje; s ez határozza meg Radnótinak
a képekhez való viszonyulását is. A képeken megtalált
anya azonos a versek Máriájával, aki Radnóti halott
anyjához hasonlóan egy nem evilági tartomány lakója,
s akit így nem kell (és nem lehet) a földön keresni,
mégis átérezhető befogadó szeretete. Ez a befogadás-
élmény keríti hatalmába Radnótit a székesegyházban
is⁵¹, az *anyaszentegyház földi testében és otthonában*.
„És hirdet az egész. Szökell és lebeg, a leglebegőbb
azok között, amiket láttam. S mint a chartes-in
a csorba állú, itt is akad barátom, a főkapu baloldalán
a második szent, a tekerccsel. A kinti izgalom belül
hűvösödik, az ívek nyugodt áhítata csillapítaná? Itt
benn szökik már és nem *szökell*. S a félhomályban min-
den sarok új csodát mutat, minden oszlopfő kivirág-
zik, az üvegablakok szinte lebegnek színeikkel.” (A
kiemelés Radnótitól származik.) – írja a strasbourg-
i székesegyházról. Majd máshol: „suhog körülötte
a levegő, régi templomépítők röpülnek el fölöttem,
nemzedékek, lángoló apák, fiúk s unokák...”

»MINT A VÍZCSEPP«

Radnóti a katolicizmushoz Mária és Krisztus alakján
keresztül jutott el. Az elárvult gyermek anyára
vágyott. A második lépés a Krisztussal való sorsazo-

nosság fölismerése volt. Nem tudott felnőtté válni, és
nem tudott zsidóvá válni. Az apák vallásával való azo-
nosuláshoz az apával való azonosulás hiányzott. A fel-
növéshez a szülők, akikhez és akiknek fölnöhetett
volna. A vallásváltás szimptomatikus értékű: *apavallás-
ból* tért át *anya- és/vagy fiúvallásba*.⁵² Zsidóként és fel-
nőttként azonosította a társadalom, miközben gyer-
mek maradt és kereszténnyé vált, hogy gyermekiségét
elfogadhassa és elfogadtassa. Lelki törekvése a követ-
kező sémában ábrázolható:

SORS	VÁGY
Apa	– Anya
Felnőtt	– Gyermekek
Zsidó	– Katolikus
(apavallás)	– (anya/fiúvallás)

Ez a törekvés mégsem valósult meg maradéktalanul.
Míg vágya az anyai vonal felé vitte, addig sorsa egyre
erőteljesebben sodorta előre az apai vonalon.

A valóságelvnek alárendelt apai vonal egyik legmeg-
ragadhatóbb korai áttörését az örömev vezérelte anyai
vonalon az apokalipszis képe jelenti. A bécsi állomá-
son, 1939. július nyolcadikán, „bokacsattogások és
karlendítések”, „csizmák”, „karszalagok” és „vállpán-
tok” között jelenik meg először a kép. „És hirtelen újra
föltrelik bennem, – föltrelik? izzani kezd bennem az elte-
metett kép! A tömeg körülönt, szétnyílik előttem és
mögöttem összezárul, látom az asszonyt, a napba öltö-
zöttet s a sárkányt! s Mihályt viaskodni vele. S látom
a hétfejű vadállatot s a földből jövő kétszarvút is.
Vidám aratás és rettenetes ősz... jajong felém az apo-
kalipszis szava.”⁵³ János jelenéseinek könyve az Újszö-
vetség leginkább zsidó része. Radnóti tízéves kori
emléke nem véletlenül elevenedik meg éppen akkor és
ott. Az Apokalipszis látomása itt is az eljövendő kifor-
dult idők előérzete. Mégis egy héttel később, M.
Armand Weil előadását hallgatva Victor Hugóról, úgy
tűnik, Radnótiiban már fölülkerekedett a reménykedés:
„... az új-testamentum Apollionja, az apokalipszis-
ből... Utánafüülelek a szónak. Már nem érint. Itt angol-
ok, kínaiak és japániak, négerék és német száműzöttek
hallgatják V. H. sorait... talán nincs minden veszve
még”.⁵⁴ Hogy az Apokalipszis Radnóti számára egyér-
telműen zsidó felhangokat hordozott, azt bizonyítja
a bécsi és a strasbourg-i élmények szembeállításása. „A
bécsi szörnyű ácsorgás engesztelése lett volna ez a lát-
vány, engesztelő ajándék?”⁵⁵ A keresztény székesegy-
ház vigasztalása áll itt szemben a pusztulás zsidó vízió-
jával.

A versekben az apai vonal kimondó elfogadása az
Ószövetség prófétáinak megidőzésében mutatkozik
meg.⁵⁶ A „szigorú Habakuk”, „a rettentő szavak
tudósa, Ésaías” és Náhum, a „harag teli zsákja” a legré-
gibb múltból szólal meg újra. 1944-ben Radnóti szá-
mára az egyetlen lehetséges költői magatartás az, hogy
ellenzszegül és prófétál a kornak, amely ősei népén
beteljesülni látszik. Ekkor már nem tud és nem is akar
lelépni a halálba vezető közös útról.

Napló-jában azt írta egy helyütt: „A vers úgy alakul
ki, mint a vízcsepp. Összegyűl a víz, formálódik, nyúl-
lik, majd leszakad s tökéletes csöppé alakul hulltá-
ban.”⁵⁷ Valahogy így van ez az emberi sorssal is.

JEGYZETEK:

1 Radnóti Miklós: *Napló*; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989; 154. o.

2 uo. 74. o.

3 l. magyarul pl. *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében. Válogatás Ferenczi Sándor tanulmányaiból*; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1982 (Magyar Hírmondó); 128. és 461. o.

4 Jean Baudrillard: *A tárgyak rendszere*; Gondolat, Budapest, 1987; 65–66. o.

5 l. magyarul pl. Hermann Imre: *Az ember ősi őstönei*; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984.

6 Radnóti: *Napló*; 119–120. o.

7 uo. 149. o., R. M. kiemelése

8 uo. 160. o.

9 uo. 167. o.

10 pl. *Alkonyat, Talán, Mivégre, Két karodban, Negyedik ecloga, Köszöntő* stb.

11 Radnóti: *Napló*; 22. o.

12 A szülőkről való kényszerű leválás és a művészidentitás kialakulásának összefüggéseire jó példa József Attila élettörténete és a „sárga házak” irattáraiban lapuló idevágó témájú versek tömkelege.

13 vö. József Attila *Kései sirató*-ja („lány őszi tájból és sok kedves nőből próbállak összeállítani téged”).

14 Radnóti: *Napló*; 118. o.

15 uo. 6. o.

16 uo. 7. o.

17 uo. 6. o.

18 uo. 14. o.

19 uo. 27. o.

20 uo. 61. o.

21 uo. 133. o.

22 uo. 167. o.

23 uo. 177. o., vö. még *Csak csont és bőr és fájdalom*

24 uo. 92. o.; R. M. kiemelései

25 uo. 209–210. o.; R. M. kiemelései. L. még Freudról 70. o. („Tegnap meghalt Freud. Milyen jó volt éreznem, tudnom, hogy él valahol. Nagy tudós volt és nagy művész, sokáig éltem a »léggör«-ében, sokáig nevelt, szerettem. S gyászolom.”).

26 uo. 8. o.

27 uo. 178. o.

28 uo. 59. o., vö. 211. o.

29 uo. 26. o.

30 uo. 51. és 52. o.

31 uo. 58. o.

32 uo. 76. o.

33 uo. 203–205. o.

34 uo. 379. o. (Melczér Tibor utószavában)

35 vö. Kornis Gyula: *A lelki élet*, III. kötet, Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 1919; 446. o. és Radnóti: *Napló*; 211. o. („Akkoriban elhatároztam, hogy megtérek, hogy ne »más vallás« jelképeivel éljek, mert ez nekem nem »más« vallás, az Újtestamentum költészete éppúgy az enyém, akár az Ótestamentumé s Jézusban is »hiszek«, nem tudok jobb szót rá, bár a hit...”)

36 Máté. 12, 48

37 Radnóti: *Napló*; 213. o.

38 vö. József Attila: *Kész a leltár* c. versének „kiváltam” fogalmának kettős értelme.

39 *Sirálysikoly*, vö. *Járkálj csak, halálraítélt* („oly büntelen, mint jámbor, régi képeken pöttömnyi gyermek Jézusok”) és *Napló*, 142. o. („Krisztus nem mindenkiért halt meg a kereszt-

fán. Már régen nem *mindenkinek* írok – és sohasem írtunk *mindenkinek*. Kétszáz, kétezer éve sem.” – R. M. kiemelése.)

40 *Arckép* c. vers

41 Radnótinak a zsidósághoz való viszonyát bővebben elemeztem már „*Az egyik én valék...*” (*Radnóti Miklós Naplójáról*) című írásomban (In: *Irodalomtörténet*, megjelenés előtt.).

42 *Sirálysikoly*, *Csendes sorok lehajtott fejjel*, *Beteg a kedves*, *És kegyetlen*, *Huszonnyolc év*, *Negyedik ecloga* stb. Vö. az *Irek havá*-ban: „Én a falhoz vágtam volna apa helyében azt a kölyköt, tudja?” – A versek és az elbeszélésnek ez a mozzanata a halál problémakörében közeljut a szülők újbóli megtalálásának első megoldásához: a halálban való találkozáshoz. A későbbiekben ismertetett másik csoport a második megoldásmódot mutatja meg, a szülők megtalálását más „felnőttekben”.

43 *Huszonnyolc év*; R. M. kiemelése

44 Radnóti: *Napló*; 161. o.

45 *Október végi hexameterek*; vö. József Attila *Kései sirató*-jával kapcsolatban említettek – 13-as jegyzet.

46 l. a Krisztussal való azonosulás problémájánál

47 ajánlása miatt (*Élő anyámnak*) hasonló struktúrát mutat a *Sirálysikoly* c. vers

48 *Radnóti Miklós Művei*; Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1982; 574. o. (a disszertáción kívül még ugyanitt: *Kaffka Margit*; 678–683. o.).

49 Radnóti: *Napló*; 10. o.

50 uo. 33., 35., 52., 168.

51 uo. 25., 35., 41.

52 vö. Sigmund Freud: *Mózes*; Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987 (Mérleg).

53 Radnóti: *Napló*; 25–28 o.

54 uo. 30. o.

55 uo. 29. o.

56 *Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához*, *Töredék*, *Nyolcadik ecloga*

57 Radnóti: *Napló*; 200. o.

Szombat

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata

A Magyar Zsidó Kulturális Egyesület folyóirata

Megjelenik évente tízszer

Ez a szám az Osvát-Alapítvány támogatásával készült

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

Budapest VII., Garay utca 48.

Levélcím: Bp. 70. Pf. 216. 1440

Telefon: (36-1) 142-6924

Szerkesztőségi órák és hirdetésfelvétel:

csütörtökönként 16 és 17 óra között

Előfizethető a kiadóhivatalban,

illetve postautalványon az 521-000670-7 sz. számlán